

Галян Олена Іванівна,
ORCID ID: 0000-0001-6070-9669
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри початкової та дошкільної освіти
Львівський національний університет імені Івана Франка

ПРИНЦИПОТВІРНІ КРИТЕРІЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УЧНЯ

PRINCIPLE-FORMING CRITERIA OF PUPIL AGENCY

У статті здійснено теоретичний аналіз принципотвірних критеріїв суб'єктності учня як методологічної основи для побудови суб'єктно-орієнтованого освітнього процесу. Аргументовано актуальність пошуку орієнтирів створення освітнього середовища, у якому уможлиблюється реалізація принципу суб'єктності учня. Суб'єктність представлена як інтегральна категорія педагогіки, що відображає здатність особистості до усвідомленого, самостійного, відповідального вибору й реалізації власної освітньої траєкторії, саморефлексії, цілетворення, саморозвитку та творчої взаємодії з іншими суб'єктами освітнього процесу. Розкрито зв'язок ідеї становлення суб'єктності учня із загальною гуманітарно-гуманістичною парадигмою сучасної педагогіки та компетентнісним підходом в освіті. Визначено п'ять провідних критеріїв, які розкривають сутнісні характеристики суб'єктності: активність, самостійність, рефлексивність, відповідальність і здатність до саморозвитку. Вказано, що саме вони забезпечують внутрішню мотивацію, цілеспрямованість, усвідомленість і автономність навчальної діяльності учнів. Обґрунтовано їхній потенціал як підґрунтя для формулювання дидактичних принципів, спрямованих на розвиток суб'єктності учня, та визначення дидактичних умов, за яких ці критерії можуть бути ефективно реалізовані в освітній практиці. Освітній процес, організований на засадах визнання учня суб'єктом, здатен забезпечити справжній розвиток компетентностей, необхідних для життя в складному, змінному світі. Констатовано, що реалізація принципу суб'єктності учня в освітньому процесі та пов'язані з ним дидактичні принципи детермінують переосмислення ролей вчителя, адже тепер він має стати фасилітатором, наставником та партнером у навчанні поряд із традиційним уявленням про реалізацію ним професійних функцій.

Ключові слова: суб'єктність учня, принципотвірні критерії, активність, самостійність, рефлексія, відповідальність, саморозвиток, суб'єктно-орієнтоване навчання.

The article provides a theoretical analysis of the principle-forming criteria of pupil agency as a methodological basis for building an agency-oriented educational process. The relevance of searching for guidelines for creating an educational environment that enables the implementation of the principle of pupil agency is argued. Agency is presented as an integral category of pedagogy, reflecting the ability of an individual to make a conscious, independent, responsible choice and implement their own educational trajectory, self-reflection, goal-setting, self-development and creative interaction with other subjects of the educational process. The connection of the idea of the formation of pupil agency with the general humanitarian-humanistic paradigm of modern pedagogy and the competency-based approach in education is revealed. Five leading criteria are identified, which reveal the essential characteristics of agency: activity, independence, reflexivity, responsibility and the ability to self-development. It is indicated that these criteria provide internal motivation, purposefulness, awareness and autonomy of pupils' educational activities. Their potential is substantiated as a basis for the formulation of didactic principles aimed at the development of pupil agency, and the definition of didactic conditions under which these criteria can be effectively implemented in educational practice. The educational process, organized on the basis of recognizing the pupil as a subject, is able to ensure the true development of competencies necessary for life in a complex, changing world. It is stated that the implementation of the principle of pupil agency in the educational process and the related didactic principles determine the rethinking of the teacher's roles, because now he must become a facilitator, mentor and partner in learning along with the traditional idea of the implementation with him of professional functions.

Key words: pupil agency, principle-forming criteria, activity, autonomy, reflexivity, responsibility, self-development, agency-oriented educational process.

Постановка проблеми. У сучасній парадигмі освіти пріоритетного значення набуває гуманістична орієнтація освітнього процесу. У її основі визнання учня суб'єктом власного навчання і розвитку. Суб'єктність у цьому вимірі постає не лише як педагогічна категорія, а і як провідна умова реалізації компетентнісного підходу, що домінує в українській та зарубіжній освітній

політиці. Означене детермінує потребу не лише окреслити зміст суб'єктності, а й конкретизувати концептуальні положення щодо її формування, діагностики та розвитку в учасників освітньої співдії. Вбачаємо в цьому значуще науково-дослідницьке та прикладне завдання. Його розв'язання уможливить розроблення адекватних для освітньої практики психопедагогічних засобів удосконалення діяльності її суб'єктів.

Актуальності дослідженню надає необхідність глибшого осмислення принципотвірних критеріїв суб'єктності як засадничих орієнтирів організації освітнього процесу, взаємодії в системі «педагог – учень», що сукупно спрямовані на формування їх як активної, відповідальної, рефлексивної особистості. За такого підходу освітня ситуація набуває вираженої гуманітарно-гуманістичної спрямованості, що відповідає викликам сьогодення в освіті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема суб'єктності широко висвітлена в наукових розвідках психологів, філософів, педагогів, соціологів. У вітчизняному науковому дискурсі акцентовано, що суб'єктність є інтегральною характеристикою особистості, яка виявляється в здатності до саморозвитку, саморегуляції (М. Боришевський), самоідентифікації та відповідальності за власну діяльність (В. Татенко). Зокрема, С. Максименко трактує суб'єктність як здатність людини свідомо визначати мету своєї діяльності й відповідально реалізовувати її, трансформуючи себе і світ [5]. Освітні тренди ХХІ століття в Україні актуалізували питання суб'єктності та пошуку тих педагогічних корелят, які уможлиблюють визначення категорійно-поняттєвого поля для її осмислення (О. Галян [3], С. Шехавцова [8], В. Ягупов та ін.), висвітлення технологічних аспектів розвитку суб'єктності учнів в освітньому процесі початкової школи (О. Савченко [6]) та закладів загальної середньої освіти (М. Скрипник [7]).

У зарубіжній педагогіці суб'єктність учня тісно пов'язується з поняттями «agency» (А. Bandura), «learner autonomy» (D. Little), «self-directed learning» (M. Knowles). У межах нашого дослідження актуальним є бачення А. Bandura ролі процесів самореактивного впливу та саморефлексії щодо власних можливостей, сенсу та мети своїх життєвих прагнень, які актуалізуються в під час реалізації взаємозалежних зусиль [9, с. 1], а також значущість самостійності учнів в опануванні навчальної інформації [11] та допомоги їм у реалізації самостійності через налагодження діалогу [12] під час прийняття, довізначення і домислення навчальної задачі (Ю. Машбиць).

На активній ролі учня в процесі пізнання акцентують відомі концепції персоналізованого навчання (Ch. Leadbeater) та конструктивістського підходу (J. Piaget, L. Vygotsky, J. Bruner). Так, Ch. Leadbeater визначає персоналізацію як спосіб забезпечити організацію навчання, центрованого на учневі, що постає не окремою характеристикою, а увиразнює всю культуру системи навчання, адже стосується не деяких учнів, що перебувають на «крайніх рівнях», а поширюється на всіх дітей [10, с. 17]. Цим автор, по суті, визнає за учнями роль співавтора освітнього сценарію, що відповідає ідеї суб'єктності особистості та організації освітнього процесу за типом співдії. Значущість статусу учня, як «суб'єкта, що знає» та в зоні найближчого розвитку через дослідження пізнає реальність (J. Piaget; L. Vygotsky [14]), увиразнює діяльнісно-орієнтований підхід в освіті. З огляду на це навчання на засадах дії демонструє лінії розвитку учня: від наявного до потенційного досвіду, від незнання до знання, від невпевненості до віри у свої здібності, можливості, ресурси.

Попри багатство підходів, недостатньо дослідженим залишається питання про принципотвірні критерії, які слугують методологічною основою для побудови освітнього процесу, що дійсно сприяє становленню суб'єктності учнів, вияву ними здатності реалізувати свій потенціал в опануванні новим досвідом, привласненням його для успішного самоздійснення.

Метою статті є розкриття логіки генерування критерійних ознак для категорії «суб'єктність учня», що є принципотвірними в організації суб'єктнісно-орієнтованого освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. У межах особистісно-орієнтованого, діяльнісного, гуманістичного та компетентнісного підходів до освіти простежується суб'єктнісний складник. Його сутність увиразнює категорія «суб'єктність». У ній представлена і якісна характеристика особистості, яка здатна усвідомлювати, ініціювати, організовувати та відповідально реалізовувати власну діяльність, й один із методологічних принципів, що втілює ідею активного, самостійного, саморефлексивного суб'єкта навчання, виховання та розвитку, і філософська основа реалізації принципу свободи, відповідності, діалогу, рефлексії, вибору, самореалізації особистості. У такому контексті категорійний статус суб'єктності доповнює її бачення як принципу, цінності та мети освітньої діяльності.

Загальновідомо, що сучасна освітня парадигма дедалі більше орієнтується на особистісно-орієнтований підхід, центральним складником якого

визнається принцип суб'єктності учня. Його обґрунтування та інкорпорацію в освітній процес ми детально висвітлили у своїй публікації [3], де визначили провідним визнання учня повноправним суб'єктом освітньої співдії – активним учасником освітнього процесу, здатним до самопізнання, саморозвитку та самоздійснення, само- та взаємонавчання, творення смислу пізнаного. На відміну від традиційного, об'єктного підходу, в межах якого учень мислився як пасивний споживач знань, суб'єктна позиція передбачає його залучення до усвідомленого вибору цілей навчання, способів діяльності, форм пізнання та осмислення предмета засвоєння. Принцип суб'єктності учня є інтегративним. Він поєднує багато інших педагогічних принципів, утворюючи цілісний конструкт, що акцентує на розвитку, самореалізації та активності учня як суб'єкта навчальної діяльності та мети навчання.

Настановлення на прийняття та визнання суб'єктності учасників освітнього процесу змінює характер педагогічної взаємодії та скеровує її в напрямку пошуку, вироблення та втілення нової системи цінностей та мети освіти загалом. Так, учитель стає насамперед фасилітатором розвитку, партнером у діалозі. Така взаємодія ґрунтується на педагогічній підтримці, повазі до особистості учня, урахуванні його потреб, інтересів, індивідуального досвіду. Суб'єктність особистості як принцип, цінність та мета освіти спричиняється не лише до підвищення результативності освітнього процесу, а і сприяє набуттю його учасниками важливих компетентностей, розвитку критичного мислення, рефлексії, здатності до соціальної взаємодії (за умови реалізації суб'єктності учня та професійної суб'єктності педагога).

Для осмислення критеріїв, які можна репрезентувати як принципотвірні для категорії «суб'єктність учня», розглянемо концептуальні засади педагогічної науки, які можуть скерувати науковий пошук. Насамперед звернемося до гуманістично орієнтованих педагогічних концепцій та технологій, у яких особливої уваги заслуговує особистісний розвиток учня, вияв ним власної унікальності, самоздійснення та забезпечення автономії. Провідними для них є:

- гуманістичний підхід до особистості учня (підкреслює актуальність визнання автономії та значущість підтримки учня на шляху до самоактуалізації);

- індивідуалізація навчання (кожен учень має право на власний шлях розвитку й навчання, створення індивідуальної освітньої траєкторії, де

визнається його право на вибір стратегії та темпу свого навчання);

- партнерство в навчанні (учень активний суб'єкт, здатний брати відповідальність за процес навчання і бути учасником співдії з учителем);

- застосування технології активного навчання (інтерактивні методи, проєктне навчання, технології розвитку критичного мислення орієнтовані на створення умов, у яких учень може бути активним учасником, ставити запитання, шукати відповіді, брати участь у колективних обговореннях, розв'язувати проблеми, розвивати свої навички самостійної роботи та особистої відповідальності за власне навчання);

- залучення учнів до реального контексту (навчання через досвід, де учні залучаються до реальних проблем та завдань, допомагає їм стати більш активними й залученими до освітнього процесу, де постулюється пріоритет набуття практичних навичок, взаємодія з реальними ситуаціями та рефлексія своєї діяльності (досягнення і невдачі)).

Як бачимо, у положеннях гуманістичної педагогіки вміщено концептуальні підходи до розуміння учня як активного та самостійного учасника освітнього процесу. Завдяки цьому реалізується його потреба бути почутим і прийнятим (К. Роджерс [13]).

Категорія «суб'єктність» є засадничою для розкриття змісту гуманітарної парадигми в освіті, адже в ній постулюється орієнтація на визнання унікальності, внутрішньої цінності та активної природи особистості. Сам же суб'єкт навчальної діяльності представлений здатностями до саморозвитку, самовизначення та смислотворення. У зв'язку із цим провідними аспектами, які у визначенні суб'єктності резонують з означеним парадигмальним підходом, вважаємо:

- людиноцентризм (центром уваги є не знання як таке, а людина, її внутрішній світ, досвід, свобода вибору й духовні потреби. Отже, навчання – не зовнішній примус, а внутрішньо вмотивований процес, у якому учень відкриває смисли, ставить цілі, ухвалює рішення);

- формування суб'єктного ставлення до світу як освітня мета (освіта як шлях формування особистості, здатної до свідомого, ціннісного ставлення до світу, культури, інших людей і до себе);

- діалогічність (як основна форма співдії учасників освітнього процесу, де особистість виявляє себе в спілкуванні та через комунікування, які ґрунтуються на розумінні Іншого; учень, його досвід і думки не тільки враховуються, а і є частиною освітнього простору);

– смислотворення як ціннісна основа навчання (значущим є «проживання» змісту навчання, конструювання його смислу у зв'язку з власним досвідом, цінностями, життєвими запитами та настановленнями);

– свобода і відповідальність (йдеться про самостійне цілевизначення, планування діяльності, самоконтроль і самооцінювання, а також відповідальність за свої дії, вибір і результати).

Сутнісно, принцип суб'єктності можна розглядати як механізм реалізації гуманітарної парадигми в освіті. Її орієнтація на людиновимірність спричиняється до визнання учня носієм смислу, свободи, творчості й особистісної цінності.

Зміст категорії суб'єктності узгоджується і з компетентнісним підходом в освіті, де учень постає суб'єктом власного розвитку, діяльності та самореалізації через навчальні досягнення. Означений підхід передбачає формування в учнів ключових компетентностей, з-поміж яких особливе місце займає вміння вчитися впродовж життя. Це вміння тісно пов'язане з розвитком суб'єктності, оскільки передбачає здатність учня до самостійного планування, організації та оцінювання власної діяльності. Крім того, значущим є орієнтованість освітнього процесу на сформування в учнів здатностей динамічно застосовувати знання, уміння та особистісні якості для розв'язання життєвих завдань. Це вимагає від них самостійності, ініціативності, рефлексії, що і є значущими ознаками суб'єктності. А для розвитку суб'єктності учнів у межах компетентнісного підходу необхідно створювати умови, які сприяють їх активній участі в освітньому процесі [2]. Йдеться про залучення учнів до постановки навчальних цілей та планування діяльності; використання методів навчання, що стимулюють розвиток критичного мислення і рефлексії; забезпечення можливостей для самостійного вибору завдань і способів їх виконання; створення ситуацій успіху, що підвищують мотивацію і впевненість у собі.

Проаналізовані виміри дитиноцентрованих освітніх концепцій (підходів) уможливають виокремлення принципотвірних критеріїв для категорії «суб'єктність учня». Йдеться про ті смислові орієнтири, які можуть стати підґрунтям для формулювання дидактичних, методологічних і організаційних принципів навчання. Вважаємо, що ці критерії мають увиразнювати, з одного боку, маркери діагностування рівня вияву суб'єктності, а з іншого – пояснювати детермінацію суб'єктнісних проявів, прагнення до самоздійснення. З поліфонії теоретизувань [1; 3; 4; 5; 8] робимо

висновок, що такими критеріями є активність, самостійність, рефлексивність, відповідальність та здатність до саморозвитку. Йдеться про сукупність ознак, за якими суб'єктна позиція учня набуває педагогічної значущості, а отже, може бути інтегрована в систему науково обґрунтованих принципів педагогіки. Розглянемо їх.

1. *Активність як критерій суб'єктності.* Суб'єктність учня неможлива без вияву внутрішньої та зовнішньої активності. Йдеться не лише про участь у навчальній діяльності, а про ініціативність, готовність до вибору, до самостійного вирішення навчальних завдань, формулювання цілей, прийняття рішень, вияв статусу «внутрішнього керівника» власного розвитку (І. Бех [1]). Активність є підґрунтям для формування таких принципів, як «принцип діяльнісної залученості» чи «принцип ініціативи в навчальній діяльності».

2. *Самостійність як вияв свободи в навчанні.* Самостійність не зводиться до ізоляції в пізнавальному процесі, а передбачає здатність брати на себе відповідальність за хід і результат навчальної діяльності. Вона втілюється у виборі засобів, стратегій навчання, темпу і глибини опрацювання матеріалу. Із цього критерію постає принцип підтримки автономії учня в освітньому середовищі.

3. *Рефлексивність як умова усвідомленого навчання.* Рефлексія – здатність аналізувати власні дії, емоції, цінності – є центральним механізмом усвідомлення себе як суб'єкта. Саме завдяки рефлексії учень усвідомлює власні цілі, мотиви, способи мислення. Це обґрунтовує принцип систематичного включення рефлексивних практик в освітній процес.

4. *Відповідальність як внутрішня регуляція дій.* Суб'єктність передбачає не лише свободу вибору, а й відповідальність за прийняті рішення. В освітньому контексті це виявляється в готовності учня усвідомлено працювати над досягненням результатів, дотримуватись етичних норм, взаємодіяти конструктивно з іншими суб'єктами освітнього процесу. Із цього випливає принцип педагогіки партнерства, де учень визнається відповідальним учасником співдії, творення спільного освітнього контексту.

5. *Здатність до саморозвитку як перспективна ознака суб'єктності.* У сучасному світі знань недостатньо – актуальним є вміння вчитися впродовж усього життя. Суб'єктність учня проявляється у відкритості до нового, у прагненні до самовдосконалення, у здатності формувати індивідуальну освітню траєкторію. Цей критерій лягає в основу принципу навчання, спрямованого на розвиток особистісного потенціалу.

Означені критерії можуть слугувати методологічною основою для формулювання принципу суб'єктності як педагогічного засновку (рис. 1), а також для розроблення критеріїв оцінювання освітнього середовища та конструювання педагогічних технологій, орієнтованих на розвиток суб'єктності учасників освітнього процесу.

Висновки. У контексті сучасної освітньої практики та педагогічної психології питання суб'єктності учнів набуває особливої актуальності. Суб'єктність, як активна позиція особистості, що виявляється в здатності до самостійних дій, прийняття рішень і відповідальності за свої вчинки, є важливою особистісною характеристикою, яка детермінує поступ у реалізації особистісного потенціалу суб'єкта. Формування основ особистісної автономії на етапі шкільного навчання слугує умовою для подальшої соціалізації та успішного функціонування особистості в різних сферах життєздійснення. Цьому сприяє реалізація ідеї суб'єктності в освітньому процесі. Її втілення увиразнює гуманітарно-гуманістичну парадигму в освіті та ґрунтується на основних положеннях компетентнісного підходу. У їх методологічних засадах інтегровано світоглядні універсалиї визнання унікальності, внутрішньої цінності та

активної природи особистості, яка здатна до саморозвитку, самовизначення і смислотворення.

Увага до принципотвірних критеріїв пов'язана з необхідністю виокремлення концептуальних орієнтирів, які дають змогу виокремити, сформулювати та обґрунтувати принцип суб'єктності як методологічну основу педагогічної системи. Ці критерії увиразнюють не лише опис суб'єктності як особистісної здатності, а і трансформацію її в педагогічний принцип, який визначає змістово-процесні аспекти організації освітнього процесу. Принципотвірними критеріями для категорії «суб'єктність учня» є активність, самостійність, рефлексивність, відповідальність і здатність до саморозвитку. Вони, з одного боку, окреслюють суть феномену суб'єктності, а з іншого – стають методологічною основою для конструювання суб'єктнісно-орієнтованого освітнього середовища. Їх практична значущість полягає в тому, що з їх допомогою педагоги можуть вибудовувати стратегії навчання, у яких учень є не об'єктом впливу, а рівноправним учасником освітньої співдії.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні дидактичних умов, за яких ці критерії та пов'язані з ними принципи можуть бути ефективно реалізовані в освітній практиці.

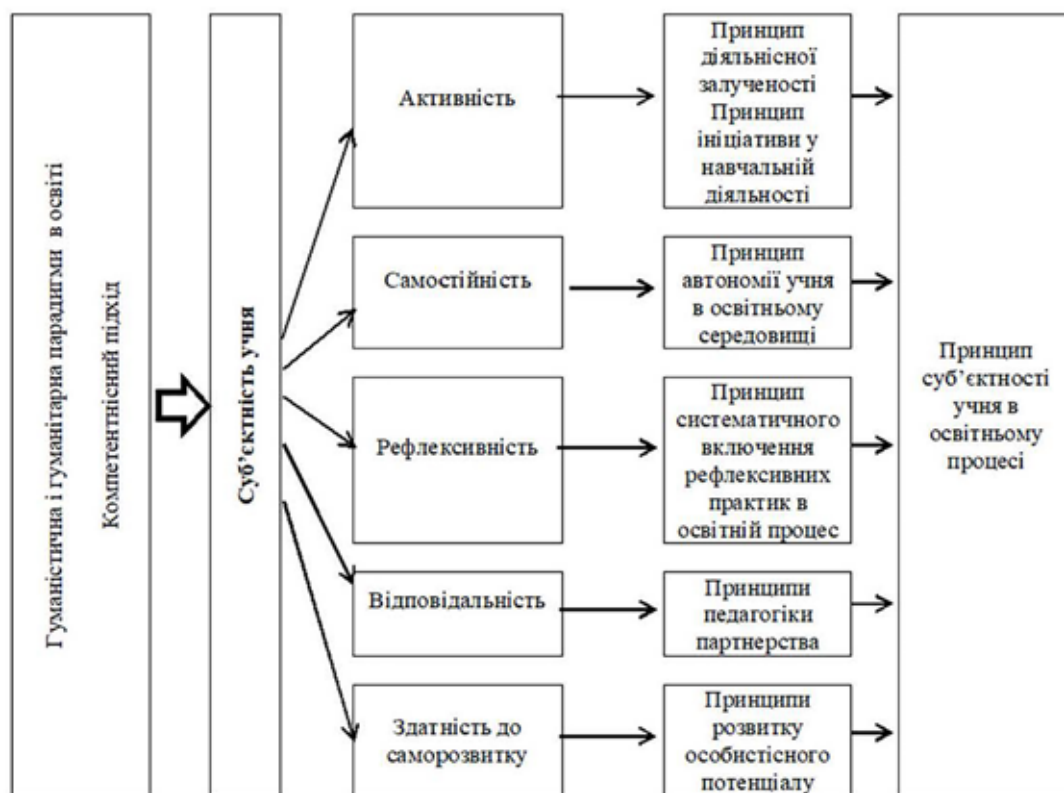

Рис. 1. Логіка конструювання суб'єктнісно-орієнтованого освітнього процесу

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бех І. Виховання особистості. Кн.1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
2. Бібік Н. Переваги та ризик запровадження компетентнісного підходу в шкільній освіті. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 47–58.
3. Галян О. Принцип суб'єктності особистості школяра у навчально-виховному процесі: теоретичне обґрунтування потреби запровадження. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки*. 2017. Вип. 144. С. 343–347.
4. Довбня В. Суб'єктність як фундаментальний концепт сучасної філософії освіти. *Філософія освіти*. 2024. № 30 (1). С. 204–220. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-12>
5. Максименко С. Методологія генетичної психології в міждисциплінарних дослідженнях особистості та її внутрішнього світу. *Психологічні ресурси розвитку особистісної в умовах невизначеності освітнього простору* : зб. доповідей І Всеукр. наук.-практ. конфер. (Київ, 23 жовтня 2024 року). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024. С. 11–15.
6. Савченко О. Сучасний урок у початковій школі. Київ : Початкова школа, 2011. 192 с.
7. Скрипник М. Нова українська школа: питання суб'єктності. *Післядипломна освіта в Україні*. 2017. № 2. С. 12–17.
8. Шехавцова С. Суб'єктність у педагогічному аспекті: теорія і практика : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2016. 414 с.
9. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective. *Annual Review of Psychology*. 2001. Vol. 52. Pp. 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>
10. Leadbeater C. Learning About Personalisation: How Can We Put the Learner at the Heart of the Education System? London : Demos, 2004. 27 p.
11. Little D. European Language Portfolio: where pedagogy and assessment meet. *8th International Seminar on the European Language Portfolio* (Graz, 29 September – 1 October 2009). Graz, 2009. 20 p.
12. Knowles M. Self-directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. Cambridge: Prentice Hall, 1975. 135 p.
13. Rogers C. R., Freiberg H. J. Freedom to Learn. New York : Merrill, 1994. 406 p.
14. Vygotsky L. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge : Harvard University Press, 1978. 159 p.